

УДК 904(477.5)

Литвиненко Р. О.,
доктор історичних наук, професор
Донецький національний університет
імені Василя Стуса;
провідний науковий співробітник
Інститут археології НАН України.
e-mail: ltvnrmn@gmail.com

КАМ'ЯНІ СТЕЛИ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ЗІ СХОДУ УКРАЇНИ

Одним з елементів матеріального комплексу бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) є кам'яні стели. Втім, трапляються ці витвори в культурному ареалі нерівномірно, тяжіючи до західних регіонів, здебільшого приурочених до природних покладів каменю (Нижня Наддніпрянщина, Крим, Приазовська височина, Донецький кряж), і лише поодинокі подібуються на сході [8, с. 125]. Попри наявність публікацій, зокрема узагальнюючих [1-3; 6-10; 11, с. 43-44, рис. 16; та ін.], не всі здобуті матеріали введено до наукового обігу. Тому автор вирішив опублікувати серію знахідок зі сходу України, звідки походить основний масив відомих зрубних стел.

Наразі відомо 12 кам'яних стел (Іл. 1), що походять з курганних могильників Луганщини (5 екз.) і Донеччини (7 екз.). Узагальнену інформацію про ці комплекси зведено до табл. 1. Самі стели являють собою кам'яні плити, зрідка блоки, зазвичай вдовжених пропорцій, сировиною для яких частіше виступають пісковики Донецького кряжу, зрідка – приазовський граніт. Частина об'єктів, скоріш за все, не мала слідів обробки. Втім формування деяких стел, зокрема складної конфігурації, вочевидь було штучним. В одиничних випадках на поверхні документовано лінійні сліди каменетесного інструменту (Іл. 1: 2–3) [8, с. 20; 10]. Серія виробів має доволі виразний антропоморфізм (Іл. 1: 4–7). Решта об'єктів, попри специфічність форм, характеризується показовою статуарністю, яка тричі підтверджується фактами їх вертикального вкопування (Іл. 1: 2, 10, 11) [2; 3, с. 63, 153, рис. 13; 6, с. 125; 8, с. 20; 10, с. 158]. Дві плити виділяються з решти й

водночас об'єднуються між собою нанесеними на одну чи обидві пласкі сторони рельєфними радіальними зображеннями (з лунк або рисок), припустімо солярного і/або календарного змісту, та групами паралельних ліній і одиничними лунками (Іл. 1: 8–9) [9, с. 62–65]. Є думка і щодо первинної функції таких плит в якості вівтарів, що потім використовувались у поховальному ритуалі [7, с. 190].

Табл. 1.

Характеристика поховань, до яких приурочені стели

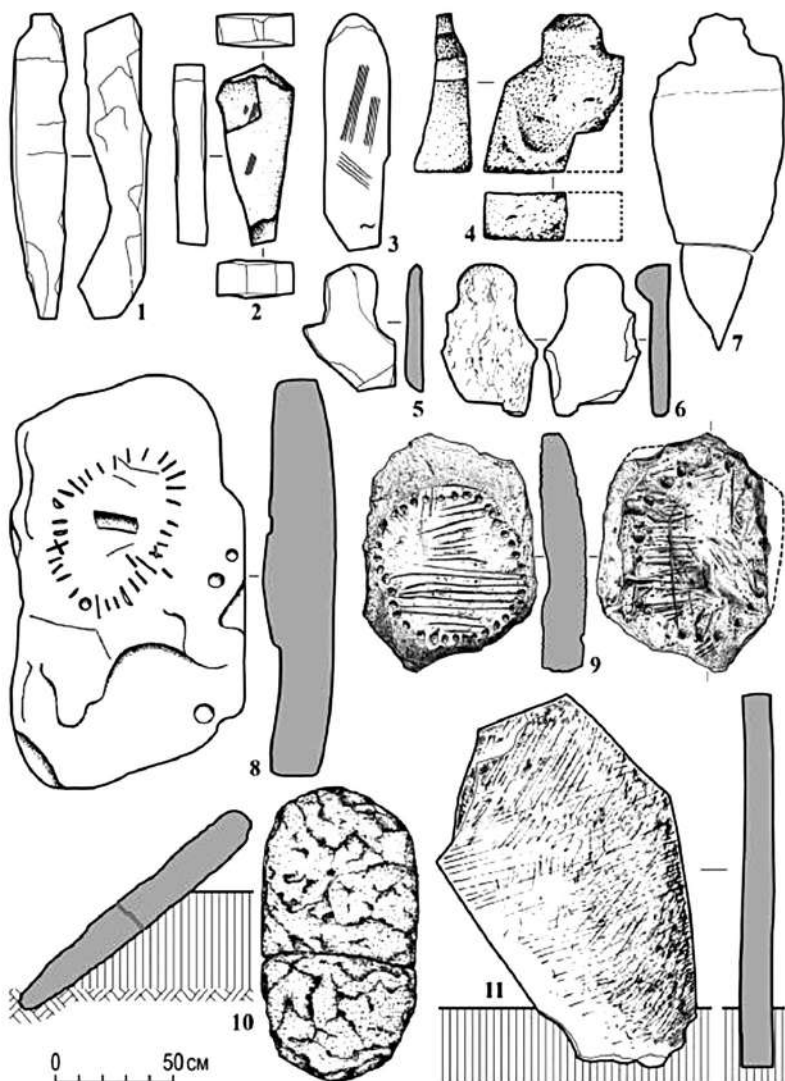
№	Комплекс	Страт. позиція	Похов. споруда	Стать вік	Інвентар	Примітка
1-2	Плотина 3/4	впускне	скриня		1 посудина (керам.)	2 стели
3	Бірюкове 3/2	основне	яма	adultus	1 посудина	м'ясна їжа
4	Бірюкове 4/1	основне	яма	adultus	2 посудини	
5	Бобрикове 1/1	основне	яма	adultus	1 пос., 3 астрагали	череп бика
6	Тернове 1/1	основне	яма	adultus	1 пос., бронз. голка	
7	Шахтарськ 8/1,4	вп./дос	цисти	adultus	4 і 1 посудини	кам.огорожа
8	Шахтарськ 10/1	основне	скриня	кремація	1 посуд., таця, чаша	
9	Попів Яр-2 3/7	впускне	яма	>15	1 посудина	
10	Русин Яр 1/1	вп./дос	скриня	♂30-35	3 пос., таця, бр. ніж	шкура ДРХ
11	Птиче 1/5	вп./дос	скриня	adultus	1 посудина	
12	Балашівка 1/7	основне	яма	♂adultus	1 посудина	

В курганних некрополях стели мають дещо різний формальний контекст, який ми згрупували у 3 варіанти. 1) Стела не є безпосередньо приуроченою до поховання; її або вертикально вкопано на підкурганному майданчику на певній відстані від поховання до зведення насипу (Балашівка к. 1) [3, с. 63], або вмонтовано в кут прямокутної кам'яної огорожі, всередині якої знаходились зрубні могили (Шахтарськ к. 8) [2; 6, с. 125; 10, с. 156–158], або встановлено на зведеному курганному насипу (Тернове к. 1) [1, с. 114–115]. 2) Стела є приуроченою до поховання, будучи вертикального встановленою (Бобрикове 1/1) [8, с. 20] або горизонтального покладеною серед каменів закладу

(Бірюкове 3/2, 4/1; Шахтарськ 10/1) [6, с. 125; 8, с. 20]. 3) Стела не лише приурочена до поховання, а й виступає конструктивним елементом могильної споруди – стінкою кам'яної скрині (Птиче 1/5; Русин Яр 1/1, Плотина 3/4), перекриттям скрині чи ями (Плотина 3/4, Попів Яр-2 3/7) [6; 8; 9; 11, с. 89, рис. 22: 1].

Дані табл. 1 засвідчують, що більшість поховань, з якими пов'язані стели, належали дорослим людям, які за антропологічними визначеннями і статеводіагностичними ознаками [4, с. 63] належать чоловікам – щонайменше 9 з 12 (75%). Переважна частка цих захоронень характеризувалась ознаками підвищеного і високого соціального рангу (показники можуть бути й вищими, адже 2 комплекси зруйновані): 75% з них супроводжувались курганными насипами й досипками; більшість поховальних споруд (67%) характеризувались значними розмірами і/або складними конструкціями (кам'яний курган, потужні кам'яні заклади, цисти); в половині комплексів поховальний інвентар відрізнявся кількісно і якісно надмірними показниками – від 2 до 4 керамічних посудин, дерев'яний посуд (дві таці й чаша), бронзовий ніж і голка, астрагали, м'ясна їжа, шкура вівці. Одне з поховань справлене за обрядом кремації на підкурганному майданчику з подальшим захороненням кремованих кісток у кам'яній скрині. Вочевидь, і самі стели, які, за різними даними, супроводжували лише 0,3-0,8% зрубних поховань Дніпро-Донського регіону, виступають маркером високого соціального статусу [11, с. 44].

Таким чином, наведені дані засвідчують стійкий зв'язок стел з неординарними похованнями дорослих чоловіків високого соціального рангу, частина з яких має різні статусні ознаки – служителів культу, виробничої функції тощо [5; 9, с. 63-64; 11, с. 43-44, 75-81; та ін.]. З приводу семіотичного навантаження стел висловлювались різні думки, згідно яких вони виступали втіленням канонізованого образу епічного героя чи божества [6, с. 129]; за наявності солярних символів, забезпечували потрапляння небіжчика до потойбічного «сонячного» світу [9, с. 63-64], або були покликані подолати хаос і відновити порядок, порушений смертю важливого члена соціуму [11, с. 44].

Іл. 1. Кам'яні стели зрубної культури сходу України:
 1, 3 – Бірюкове 4/1, 3/2; 2 – Бобрикове 1/1; 4 – Тернове к. 1;
 5, 6 – Плотина 3/4; 7, 11 – Шахтарськ к. 8, 10/1; 8 – Русин Яр 1/1;
 9 – Попів Яр-2 3/7; 10 – Балашівка к. 1

Список використаних джерел та літератури:

1. Косиков В. А., Литвиненко Р. А. Курганы срубной культуры у с. Терновое. *Донецкий археологический сборник*. Вып. 5. Донецк, 1994. С. 114–124.
2. Литвиненко Р. А. Об одной из групп каменных подкурганых сооружений срубной культуры. *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья*. Ч. 1. Херсон, 1990. С. 74–75.
3. Литвиненко Р. А. Исследования длинного кургана срубной культуры в бассейне Кальмиуса. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк, 1993. С. 63, 153 (ил.).
4. Литвиненко Р. А. Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона. *Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века*. Волгоград, 1996. С. 62–66.
5. Отрощенко В. В. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности. *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон, 1993. С. 17–31.
6. Отрощенко В. В. Антропоморфні образи в мистецтві та знаковій системі населення зрубної спільноти. *Искусство и религия древних обществ*. Луганск: Світлиця, 2007. С. 125–130.
7. Отрощенко В. В., Черних Л. А. Стелы в конструкции кам'яних скринь бережнівської-маївської зрубної культури. *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, 2005. С. 190–196.
8. Пиоро В. И. новые погребения со стелами срубной культуры на Луганщине. *Курган: историко-культурные исследования и реконструкции*: тез. докл. тематич. науч. конф. Санкт-Петербург: Изд-в СПбГУ, 1996. С. 19–20.
9. Полидович Ю. Б., Усачук А. Н. Каменные плиты с изображениями эпохи поздней бронзы из курганных комплексов Восточной Украины. *Archaeoastronomy and Ancient Technologies* 1 (1). 2013. С. 53–67.
10. Санжаров С. Н., Литвиненко Р. А., Черных Е. А., Прынь А. В. Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины*. № 1. Луганск, 2003. С. 122–161.
11. Цимидапов В. В. Социальная структура срубного общества. Донецк, 2004.